

Jan Sokol

Filosofická antropologie

Člověk jako osoba

portál

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Sokol, Jan

Filosofická antropologie : člověk jako osoba / Jan Sokol. --

Vyd. 1. -- Praha : Portál, 2002. -- 224 s.

ISBN 80-7178-627-6

159.923 * 316.3/.6 * 130.1/.3

- osobnost
- člověk a společnost
- filozofická antropologie
- přednášky

Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze

Recenzovali

RNDr. et Dr. Daniel Frynta

doc. dr. Pavel Kouba

doc. dr. Miroslav Petříček, jr.

© Jan Sokol, 2002

Portál, s. r. o., Praha 2002

ISBN 80-7178-627-6

OSOBA:

„Jednotlivá podstata rozumem obdařené přirozenosti.“

Boëthius, *Contra Eutychen*, III, 5

„To zvláštní a jedinečné v rozumných podstatách, které ovládají své jednání a nejsou jen puzeňy k činnosti jako jiné, ale činí samy ze sebe.“

Tomáš Akvinský, *Summa theologica*, I, 29, 1, resp.

„To nejdokonalejší v celé přírodě, co jest samo pro sebe v rozumové přirozenosti.“

Tomáš Akvinský, *Summa theologica*, I, 29, 3, resp.

„Trvalá totožnost rozumné bytosti se sebou samou.“

J. Locke, *Essay concerning human understanding*, 2, 27.

„Ten subjekt, jemuž lze přičítat jeho jednání.“

I. Kant, *Metaphysik der Sitten*, str. AB 22

„Takový subjekt, pro něž jeho subjektivita jest, neboť v osobě jsem cele pro sebe: je to jedinečnost svobody v čistém bytí pro sebe.“

G. W. F. Hegel, *Základy filosofie práva*, § 35

„Konkrétní a podstatná jednota bytí aktů rozmanité povahy.“

M. Scheler, *Der Formalismus in der Ethik*, str. 384

„Jednotlivě přisuzované omezení co do možností jednání.“

N. Luhmann, *Die Soziologie und der Mensch*, str. 148

Vlastní jméno

Všude, kde se vyskytuje víc jednotlivých lidí, osob – ve společnosti stejně jako v divadelní hře –, potřebujeme tyto osoby rozlišovat a – pokud možno – jednoznačně identifikovat. To je základní funkcí vlastního jména. Vlastní jméno je trvalé a neměnné označení určité osoby, které si nese napříč všemi peripetiemi svého osudu.¹ Je ale zároveň víc než pouhé označení její totožnosti: je to i její bytostný symbol, v němž je tento osud možná od počátku nějak naznačen a na nějž se pevně váží i její skutky. Nejenže se Josef Novák jmenuje, ale Josef Novák jsem. Takové jméno navíc poukazuje na můj původ (Novák), případně mne symbolicky spojuje s jinou osobou (svatý Josef), u přírodních národů s totemickým zvířetem apod. (Hrdý 1994:137) C. Lévi-Strauss rozlišuje vedle identifikační funkce vlastního jména ještě funkci třídící, jež dotyčného spojuje s nějakou jinou osobou nebo skupinou, a funkci významovou, která dává svému nositeli nějaký program (Labourthe-Tolra 1998:263). Z jiného hlediska rozlišuje identifikační „autonyma“ od jmen, označujících nějaký vztah, jako jsou synovská „teknonyma“, jež člověka spojují s rodiči, a „nekronyma“, spojující se zemřelými předky.²

Oslovení jménem znamená zároveň uznání osloveného jako lidské osoby, a je tudíž jedním z prvních příkazů zdvořilosti.³ Naopak tam, kde se měla tato důstoj-

¹ Vlastní jméno „totalizuje a sjednocuje já“, označuje identitu, „chápanou jako věrnost sobě samému“, „v různých stavech jednoho a téhož sociálního pole (stálost diachronická), nebo v jednom a též momentu v polích různých (stálost synchronická)“ – Bourdieu 1998:59.

² Sem patří i stále rozšířený zvyk dávat dětem jména „po dědečkovi“ nebo „po tetě“, který snad kdysi souvisel s představou metempsychózy, předávání duše.

³ Také vlastní jména psů a jiných domácích zvířat, někdy dokonce i automobilů, svědčí o osobním vztahu, a tedy i jisté personalizaci.

nost soustavně popírat, jako v nacistických koncentračních táborech, zavedli čistě technické označení číslem vytetovaným na ruce, aby je dozorce mohl kdykoliv ověřit. Pro účely přesné identifikace to jistě vyhovuje, ale teprve z paměti těch, kteří takové ponižující zacházení zakusili, si člověk může udělat první představu o tom, co všechno pro nás jméno znamená.⁴

Lidé v přírodních společnostech většinou vůbec nerozlišují mezi jménem jako označením a označovanou věcí, takže i vlastní jméno je pro ně příslušný člověk sám. Kdo tedy „má“, tj. zná něčí jméno, má nad ním i jistou moc, kterou může použít např. v magickém zaklínání (Jespersen 1946:170nn). Proto se v některých společnostech „pravá“ jména přímo utajují, stejně jako se některá jména nesmí vyslovit: tak se podle židovské tradice jméno Hospodinovo různě opisuje a i tam, kde je v Bibli zapsáno, se místo něho čte jiné slovo. Z jiných důvodů užívali naši předkové pro obávanou šelmu eufemistický opis „medvěd“, aby ji snad jejím pravým jménem nepřivolali.⁵ To už dnes neděláme, ale přesto někteří lidé platí za to, aby se jejich jméno neobjevilo v telefonním seznamu – a dobře vědí proč. Znalost jména, a tak i totožnosti určitého člověka poskytuje totiž i v dnešní společnosti různé možnosti. Tak žáka ve třídě může učitel jménem vyvolat – a žák skutečně přijde k tabuli. Kdyby jméno zapomněl, nebude to mít tak snadné. V davu lidí všichni počítáme s tím, že nás druzí neznají aspoň jménem – a že si tedy můžeme ledacos dovolit. Ostatně každou detektivku a policejní vyšetřování můžeme pokládat za usilovné hledání toho správného jména, totiž pachatele. Kdo ví, za kým na úřadě jít a na koho se obrátit, překonal už první a nejtěžší bariéru: dostal se k člověku. Napoleonova popularita mezi vojáky se prý zakládala hlavně na tom, že všechny znal jménem, a handicap veřejně známé osoby tkví v tom, že celá tramvaj ví, „kdo to je“.

U nás je dobrým občanským zvykem, že na dveřích bytu i na zvonku bývá jméno, což se např. v Rusku, ale ani v bohatých čtvrtích západních měst nedělá. Anonymita a utajení jména znamená i v dnešní společnosti jistou ochranu. Naopak je v demokratických zemích dobrým zvykem, že každý voják a policista nosí na uniformě své jméno: jako nositel veřejné moci nemůže své jméno tajit. Americký zvyk, že účastníci konferencí nosí na klopě jmenovky, je velice praktický – ale my Evropané je nosíme jen neradi: chceme raději zůstat anonymní a své jméno prozrazovat jen známým.

Protože jméno není jen pouhá vnější identifikace, ale bytostný symbol osoby, může plnit i řadu dalších významných funkcí – např. jako podpis. Podpisem, to jest charakteristickým zápisem svého jména, člověk stvrzuje nejrůznější doklady a listiny, prohlašuje svou vůli, bere na sebe rozmanité odpovědnosti a závazky. Podpis je i právně platné potvrzení, že to a ono skutečně chci, že s tím a tím skutečně souhlasím, že o tom vím, že to schvaluji. Člověk, který něco podepsal, za to svým jménem ručí a jen těžko se toho může odříci. Samozřejmě pokud je podpis pravý, a ne falešný – ale i zde leží důkazní břemeno na něm. Zato padělání podpisu je

⁴ V komunistických věznicích a táborech se jméno vážně aspoň nesmělo skloňovat; oslovení tedy znělo: „Novák!“ Vězeň se také hlásil číslem.

⁵ Stejně jako německé *Bär* a anglické *bear*, která původně znamenala „hnědý“ – Jespersen 1946:181n.

a vždycky byl jasný trestný čin právě proto, že podpis není jen identifikace, nýbrž vyjádření či stvrzení osobní vůle. V 16. a 17. století, kdy podpis začal v této funkci nahrazovat starší pečeti, snažili se mocní lidé padělání podpisů komplikovat různými ornamenty a mřížkami za jménem. Později se od toho ustoupilo, pravost podpisu zajišťuje jen charakteristický rukopis, případně notářská procedura ověřování.

S funkcí jména jako podpisu souvisí také institut zmocnění a jednání „něčím jménem“. Zmocněný či pověřený člověk platně jedná (v rámci pověření), jako kdyby jednal ten, kdo ho pověřil. Jméno tu tedy vystupuje jako oprávnění a jistá svěřená moc, již může osoba přenést na jinou. Nejen v běžném společenském životě, ale dokonce i v právu hraje významnou roli představa pověsti či „dobrého jména“. Dobrá pověst, okolnost, že s dotyčnou osobou jsou obecně samé dobré zkušenosti, se tedy zcela samozřejmě váže právě ke jménu, které zřejmě osobu nejen označuje, ale jaksi jí samo „je“. Poškození tohoto „dobrého jména“ je velmi vážná věc hlavně proto, že se těžko napravuje: dobré jméno není žádná věc někde uložená, která by se třeba dala odnést do čistírny. Vyskytuje se rozptýleně mezi členy společnosti, pohybuje se od úst k ústům, a když se na ně nalepí nějaká ničemnost, začne pocho-pitelně obíhat ještě čileji: „... zlá pověst běží, dobrá leží“. Patrně právě proto, že ve zprávách, sděleních i pomluvách zastupuje osobu její jméno, spojuje jazyk i takové poškození pověsti osoby docela samozřejmě s jejím „jménem“.

Jméno je tedy, jak vidíme, s osobou spojeno daleko hlouběji a intimněji, než by se na první pohled zdálo. Podívejme se teď na to, jak toto spojení vzniká: jak lidé svá jména dostávají. Protože pojmenováním lidská osoba jaksi vzniká, dávaly staré společnosti jména teprve dospělým lidem, nejčastěji právě jako součást rituálu dospělosti či přijímání do kmene. Tam, kde se i další životní fáze či „přechody“ pokládaly za jakousi výměnu osoby, měnila se při těchto příležitostech i jména. V křesťanství se tak děje při křtu, při biřmování, případně při vstupu do mnišského řádu, dodnes se zachoval zvyk, že žena při svatbě obvykle přebírá jméno manžela. Původně to nebyla žádná formalita: žena se jménem přijímala i rodovou příslušnost a domácí kult předků svého muže. Ještě ve starém Římě se malé děti jen číslovaly (odtud jména jako *Secundus* nebo *Sextus*) a otroci vlastní jména vůbec neměli: nebyli právními osobami, a k ničemu je tedy nepotřebovali. Naproti tomu se děti svobodných občanů pokládaly za osoby „zabráněné“, které sice nemohly jednat, mohly však třeba dědit. Teprve pod vlivem izraelské tradice, která i malé děti pokládá za osoby, rozšířil se s křesťanstvím obyčej dávat jména už dětem při křtu, jen několik dnů až týdnů po narození.

S tím, jak se jméno chápe, souvisí i to, co znamená. V přírodních společnostech jsou to zprvu nejspíš jména „totemická“, často individualizovaná přídatným jménem. Jméno tu označuje totemovou příslušnost, případně i jakýsi individuální „životní program“. Někde se mladý muž vydával na jistou dobu do samoty, kde si své jméno musel najít a získat – např. tím, že něco vzácného ulovil, uviděl ve snu nebo v halucinaci. Vyroženě „programová“ jsou jména svobodných mužů v Evropě před příchodem křesťanství. Jsou bezprostředně srozumitelná a obvykle vyjadřují

⁶ Tento význam mělo už v antice latinské „nomen“.

ambice či zaměření příslušné osoby, Eric Berne by je patrně označil za „rodičovské naprogramování“ (1997:78). Sem patří i stará slovanská jména jako Vladimír, Jaroslav, Slavoj, která národní obrození v 19. století opět oživilo – podobně jako v Německu stará jména z germánského bájesloví. Původně to ovšem byla jména typicky šlechtická nebo přesněji bojovnická.

Tuto představu jména jako životního programu křesťanství převzalo, ovšem s podstatně odlišným významem. Spojila se zde stará římská představa „patrona“, patricije, jehož jméno přejímal propuštěný otrok, s křesťanskou představou ochranného světce. „Patronem“, tj. ochráncem a vzorem, jemuž je člověk povinen zvláštní úctou, se podle této představy může stát jen člověk, který už zemřel, a to jako křesťanský hrdina, světec – nejčastěji některá z biblických postav, anebo mučedník víry. Od 11. století zavádí římská církev jednotný kalendář se jmény uznaných světců a snaží se, aby se jiná jména při křtu nedávala. Toto „křestní“ jméno tak člověku neustále připomíná, že je křesťan – např. už tím, že v jeho vlastním jazyce nedává žádný bezprostřední smysl, nýbrž jen odkazuje k jiné osobě. Skutečnost, že tato osoba je zpravidla „cizího“ původu, silně přispěla k jistému stmelení evropských společností napříč jazykovým bariérám: jména jako Petr, Jiří, Marie či Anna si každý jazyk sice trochu přizpůsobí, jsou však „nadanárodní“.

V rodových zemědělských společnostech se brzy prosadila dědičná jména rodová (odpovídající našim příjmením): každý svobodný člověk je především nositelem rodové tradice a majetku, teprve pak jednotlivou osobou. V antických civilizacích se doplňovala dalším, osobním jménem po otci, které se ve starém Řecku stávalo druhým jménem syna jako patronymikum – podobně jako *otěčestvo* v Rusku. V některých společnostech se z patronymik vyvinula nejběžnější příjmení jako John-son a Johans-son, Ivan-ov nebo Ogan-es-jan (všechna od řeckého *Ióannēs*, Jan), podobně jako O'Brien a MacPherson. U nás i v Německu jsou spíše vzácná (Matějů, Petřů, někdy humanisticky latinizovaná jako Matthei, nebo dokonce graecizovaná jako Joh-anides). Dalším zdrojem běžných příjmení jsou původně „křestní“ jména, tj. jména světců, často zdobně a různě zkomolená (Bárta, Benda, Honzl, Jakeš, Koubek, Mareš, Peterka, Řehák). V době, kdy u nás příjmení vznikala, tj. od 15. století, už hrály velkou roli i charakteristiky ryze světské, např. povolání (Krejčí, Kolář, Müller, Schmidt) a v české oblasti zejména přezdívký, často posměšné (Šilhán, Kepka, Br-zobohatý), nebo prostě osobní charakteristiky (Hrubý, Kudrna, Kulhánek, Malý). Česká specialita jsou také hojná jména „ptačí“: Brabec, Čížek, Kohout, Strnad, Špaček, Vrána, ale i cizokrajný Pelikán a Papoušek. Některá z nejběžnějších českých příjmení vyjadřují jakýsi zvláštní společenský stav – jako Svoboda a zejména Nový, Novák, Novotný a Nováček, která naznačují, že „nové“ přistěhování do vesnice člověka trvale charakterizovalo.

Na začátku jsme řekli, že jméno je pro osobu trvalé, ale pak jsme už také viděli, že se při významných životních změnách může měnit. U některých kmenů má dospělý muž celou řadu různých jmen, která nabyt při různých příležitostech. V současných společnostech má každý právo, aby si své jméno dal změnit, a pokládá se to za běžný administrativní úkon. Přesto se to dělá jen vzácně. Občas se lidé přejmenují proto,

že jim jejich jméno připadá směšné, po válce si mnozí počesťovali německá jména. Většinou však zřejmě cítíme, že změnit jméno není pouhá formalita a změna jména může u druhých vzbudit dokonce i jisté podezření: nechce tím něco skrýt, něčeho ze své minulosti se zbavit, jako kdyby si pořídil falešný pas? V extrémních situacích, např. za války nebo v ilegality, jsou přijatelná i různá falešná a „krycí jména“, která mají totožnost nositele právě zakrýt. Podobnou funkci měl původně i pseudonym, který chránil autora např. před represí panovníka nebo kryl jeho totožnost u díla nějak problematického. Ještě slabší formu pseudonymu, „umělecká“ jména (např. Vrchlický nebo Ringo), si lidé volí proto, že lépe znějí, často také kvůli reklamě.

Zatímco němčina a francouzština už výslovně počítají s dvojicí jmen (*Name* i *nom* znamenají naše příjmení, kdežto křestní jméno se označuje jako *Vorname* a *prénom*), může naše „jméno“ v běžné řeči znamenat i příjmení („Vaše jméno?“), podobně jako v angličtině (*first, christian* oproti *family* nebo *last*) *name*, kdežto v ruštině je jednoznačné *imja* a *otěčestvo*, a pro příjmení převzaté *familija*. – Zvláštní kapitolu tvoří jména šlechtická (predikáty), původně označující skutečné sídlo (a tedy často proměnlivá), která se v pozdním středověku změnila na pevné dědičné tituly, v barokní době dokonce kombinované při rodových aliancích (Coloredo-Mansfeld, Mensdorff-Pouilly).

Jen na okraji se musíme zmínit o tom, že vlastní jména nemají a neměly pouze osoby, nýbrž od nejstarších dob také řeky a hory (u nás jsou mnohá keltského původu), obce a města. Stará jména vesnic jsou často odvozena od jmen rodů (Popov-ice, Čelakov-ice), jiná jsou patrně také posměšná (Tatce, Všetaty od staroslověnského *tať*, zloděj). Některá jsou odvozena od skutečností přírodních, jako Cheb (= ohebná řeka), Locket, Poříčí, Teplice, Brod, jiná od kulturních a historických (Mýto, Týn, Hradiště, Cerekev). – O „dobré jméno“ usilují i instituce, sportovní kluby a firmy, často v podobě chráněné značky, která může mít značnou cenu a bývá i předmětem soudních sporů.

Řeč a rozhovor

Lovec, pastýř i rolník jsou většinu času sami. V lidské společnosti jsou jen zřídka, a tak toho mnoho nenamluví. Takové činnosti jsou ovšem dnes neobyčejně vzácné: většina z nás žije a jedná celý týden mezi lidmi, a to znamená, že hlavně mluví. V řadě moderních povolání se téměř nic jiného nedělá a učitel, advokát, psychoterapeut, prodáváč, novinář i manažer se živí tím, že ovlivňují jiné lidi právě svojí řečí. Moderní společnosti se dále snaží omezovat násilné donucování, takže se stále víc soustřeďují na ovlivňování slovem jako jedinou alternativu k násilí. Politika i státní moc se dnes do značné míry vykonávají slovem projevů, vyhlášek, zákonů, kdežto případné násilné donucení stojí jen v pozadí jako hrozba sankce. Většinou k ní nedojde, protože lidé poslechnou. Řeč tak hraje ve společnosti stále větší úlohu a je – jakožto rozhovor – hlavním prostředkem jednání, nejenom v parlamentech.

Základní situaci rozhovoru zachycují téměř všechny jazyky do tří gramatických „osob“.¹ Z nich ovšem jen první dvě, já a ty, jsou skutečné osoby, kdežto na třetí osobě nic osobního není. Přesnější je proto označení starých řeckých a arabských gramatiků, kteří je nazývají „oslovující“, „oslovený“ a „nezúčastněný“ (*qui, ad quem, de quo loqueretur* – Varro). Současná lingvistika používá sice přesných, leč málo srozumitelných termínů adresant, adresát a referens. Zeptáte-li se někoho, co přesně označuje „já“, ukáže si většinou na hrudní koš a řekne: „Mne!“ To je ovšem omyl, jakkoli pochopitelný: „já“ neoznačuje žádného určitého člověka, nýbrž v každém okamžiku právě toho, kdo mluví – ať je to Petr nebo Pavel. Označování gramatickou osobou tedy neidentifikuje, neboť předpokládá situaci aktuálního rozhovoru, kde se účastníci také vidí a identifikace mluvčího není žádný problém. Naopak jen malé děti na otázku *Kdo je tam?* odpovídají do telefonu: „Já.“ Odpověď, v běžném

¹ Mezi nečetné výjimky patří korejština. Některé jazyky rozlišují ještě duál, tj. „já a ty“ oproti ostatním. K dalšímu viz Benveniste 1966:225–236.

Jan Sokol

Filosofická antropologie

Vydalo nakladatelství Portál, s. r. o.,

Klapkova 2, 182 00 Praha 8,

naklad@portal.cz

www.portal.cz

jako svou 770. publikaci. Praha 2002

Návrh obálky Štěpán Dančo

Odpovědný redaktor Dominik Dvořák

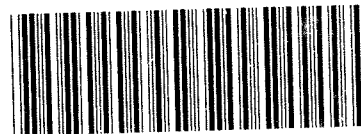
Výtvarný redaktor Vladimír Zindulka

Sazba programem T_EX Ján Kula

Výroba ERMAT Praha, s. r. o.

Tisk Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

Vydání první

2551079099

ologie

Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze

Existence naseno lidského života, jeho všední běh i mimořádné události před nás staví otázky – a často jde o otázky nejpálčivější – na něž nám empirické vědní obory nedávají dostatečnou odpověď. Ještě intenzivněji se s těmito otázkami setkávají pracovníci pomáhajících profesí, kteří spoluutvářejí osobnost dětí nebo se věnují lidem nemocným, postiženým, nějakým způsobem vykořeněným a nešťastným. Zkušený autor v této knize ukazuje, jak v uvažování o těchto otázkách pomáhá filosofie, zejména její fenomenologická tradice. Nejprve podává přehled současných vědních poznatků antropologie, demografie, etologie a sociolingvistiky a dalších oborů studujících člověka z dílčích perspektiv. Na jejich základě pak usiluje o sjednocující obraz člověka jako (jedinečné) osoby, který by čtenáři pomohl při dotváření vlastního života i při odborné práci ve prospěch druhých lidí. Kniha je určena především studentům sociálních oborů, pedagogiky a dalších pomáhajících profesí, pracovníkům v těchto oborech a zájemcům o filosofický pohled na člověka.

Prof. Jan Sokol, Ph.D., je filosof a překladatel, který v předchozích desetiletích významně přispěl k rozvoji nezávislé duchovní sféry u nás. Podílel se na ekumenickém překladu Bible, přeložil do češtiny řadu významných filosofických textů. V současnosti je děkanem Fakulty humanitních studií UK v Praze. Zaměřuje se zejména na filosofické studium otázek člověka, společnosti a náboženství. Je autorem několika publikací a řady studií a časopiseckých článků.

Cena 299,- Kč

ISBN 80-7178-627-6

9 788071 786276

www.portal.cz